

Indywidualizm jako pojęcie

2013, Vol. 12,
No. 24

STRESZCZENIE

Omówione w artykule pojęcie indywidualizm odnosi się do podmiotowości funkcjonowania człowieka, zagadnień związanych z jego tożsamością i oznacza sposób myślenia oraz postępowania charakteryzujący się odmiennością i dystansem wobec poczynań ogółu. Zostało w nim pokazane przede wszystkim to, jak obecnie w języku polskim jest wyrażane pojęcie indywidualizm. Wyrazy i konstrukcje językowe, którymi posługuje się współczesny użytkownik języka w celu zwerbalizowania tego pojęcia, mieszczą się w obrębie takich kategorii semantycznych, jak: myślenie, działanie, wolność, samorealizacja, kontakty społeczne, odróżnianie się od innych. Rdzeń tego pojęcia stanowią wyrazy: indywidualizm, indywidualista – i są to leksemy, które reprezentują indywidualizm w sposób prototypowy. Synonimiczne określenia wyrazowe odnoszące się do indywidualizmu i będące w jego centrum to: ujednostkowanie, swój własny, oryginalny sposób istnienia. Inne elementy językowe, które mieszczą w sobie mniej lub bardziej te same sensy znaczeniowe i tworzą centrum tego pojęcia, to na przykład: moje ja, jednostka sama w sobie, bycie sobą. W artykule rozważano między innymi zagadnienie dotyczące tego, w jakim stopniu na przestrzeni dziejów istota ludzka mogła korzystać z prawa do kształtowania swojego losu. Zwrócono również uwagę na to, że indywidualizmem jest pielęgnowanie w sobie przekonania o wyjątkowości własnego sposobu myślenia i wynikającego z niego działania bez odbierania znaczenia temu, w jakim sposób myślą i działają inne osoby. Właściwie rozumiany indywidualizm jest wyrazem przekonania, że warto poświęcić swoje życie czemuś wielkiemu, szlachetnemu, i jest konceptualizowany przez użytkowników języka za pomocą różnorodnych określeń wartościujących, takich jak: prawdziwy człowiek, wybitna jednostka, bohater, a także: indywidualność czy wybitna indywidualność. Doskonałym wyrazem prawdziwego indywidualizmu człowieka są dzieła literackie, muzyczne, malarskie, a użytkownicy języka określają wielkiego artystę mianem indywidualności twórczej. Fałszywy indywidualizm jest wynikiem egocentryzmu i prowadzi do alienacji jednostki, mając negatywne konsekwencje dla pojedynczego człowieka i dla społeczeństwa.

→ **SŁOWA KLUCZOWE** – INDYWIDUALIZM (POJĘCIE), PROTOTYP

SUMMARY

Individualism as a Concept

The article discusses the concept of individualism, referring to the subjectivity of human functioning, issues connected with their identity as well as a manner of thinking and behaving, characterised by otherness and distance from the actions of the community. First of all, the article presents how the concept of individualism is currently expressed in Polish language. Words and linguistic structures which are chosen by a contemporary language user in order to verbalise this concept are included within such semantic categories as: thinking, action, freedom, self-fulfilment, social contacts, and distinguishing oneself from other people. The core of this concept is constituted by the following words: individualism and individualist, which are the lexemes that represent individualism in a prototypical manner. The synonymous words relating to individualism and being at its centre are: individualisation, one's own, unique way of being. Other linguistic elements, which include the same meanings, to a greater or lesser degree, and create the centre of this concept, are: my self, an individual oneself and being oneself. The article also covers the issue concerning the extent to which a human being could have exercised the right to shape one's own destiny in the course of the history of humankind. The study also emphasises that individualism means fostering one's belief in the uniqueness of one's own way of thinking and the resulting actions, without diminishing the importance of the way other people think and act. Individualism understood properly is the expression of the belief that it is worthwhile to devote one's life to something great, noble and it is conceptualised by the language users with a variety of evaluative terms such as: a real human being, an outstanding individual, a hero, as well as a personality and an outstanding personality. Literary works, music, paintings are the perfect expression of true human individuality, while a great artist is often described as *a creative individual* by the language users. False individualism is the result of egocentrism and leads to the alienation of an individual, with negative consequences both for a single human and the society.

→ **KEYWORDS** – INDIVIDUALISM (CONCEPT), PROTOTYPE

Indywidualizm jako pojęcie

Prototypowa definicja myślenia jako procesu poznawczego odnosi się do tego, iż umożliwia ono człowiekowi dochodzenie do konkluzji, które wcześniej nie były mu znane. Istoty ludzkie w swoim myśleniu wychodzą daleko poza obręb operacji umysłowych, wiążących się ze spostrzeganiem, bezpośrednim

poznawaniem przedmiotów i manipulowaniem nimi. Myślenie abstrakcyjne jako atrybut *homo sapiens* niejako zmusza go do zadawania pytań dotyczących między innymi tego, kim jest, jaka jest jego tożsamość, co jest sensem jego życia. I niewątpliwie, każda istota myśląca ma poczucie własnej odrębności, unikatowości, doświadczając szczególnie w sytuacjach skrajnych, zagrożających życiu, „dziwności istnienia”, pojedynczości. Człowiek żyjący w dawnych epokach, podobnie jak i człowiek współczesny, komunikując się z innymi ludźmi, z całą pewnością zauważał to, że jego sposób myślenia różni się od tego, jak postrzegają świat osoby, z którymi wchodzi w interakcje. Zadawał sobie jednak i zadaje pytanie o to, czy mu wolno myśleć inaczej i czy warto to robić. I dodatkowo, niektóre jednostki były i są bardziej skłonne do tego, aby nie tylko myśleć, ale i działać inaczej aniżeli ogół, a skłonność ta jest uwarunkowana i biologicznie, i społecznie, co jest warte podkreślenia w czasach, kiedy sądzi się powszechnie, że człowiek ma nieograniczone możliwości w zakresie kształtowania własnego losu. Ten sięgający bardzo daleko w przeszłość, bo do samych początków istnienia *homo sapiens*, rodzaj sposobu myślenia i działania określany jest w czasach nowoczesnych i ponowoczesnych mianem indywidualizmu. Wyraz ten funkcjonuje w naszych umysłach na prawach pojęcia, będącego polisemantyczną strukturą, którą należy rozpatrywać na tle kontekstów pedagogicznych, psychologicznych, społecznych, kulturowych i innych. Rzeczywistość, w której przebiega ludzka egzystencja, ale również psychiczna, duchowa czy wyobrażona, jest reprezentowana w umyśle człowieka przez pojęcia takie, jak na przykład: wszechświat, człowiek, rośliny, zwierzęta, ale też Bóg, umysł, tożsamość, samotność, indywidualizm. Ludzie posługujący się danym językiem przyporządkowują pojęciu wyrazy i konstrukcje językowe stanowiące jego rdzeń, występujące w jego centrum, na peryferiach bliższych i ewentualnie dalszych. Rdzeń danego pojęcia tworzą jego najlepsze reprezentacje, są to wyrazy lub konstrukcje językowe prototypowe w tym znaczeniu, że większość użytkowników języka zgodziłaby się z tym, iż wyrażają one w mniejszym lub większym stopniu zasadniczą ideę tego pojęcia¹. Niekiedy tą najlepszą reprezentacją jest tylko jeden wyraz, przykładem może być podstawowe dla religii chrześcijańskiej pojęcie Zbawiciel, którego jedyną i najlepszą reprezentacją

¹ Por. J. Trzebiński, *Twórczość a struktura pojęć*, Warszawa 1981, s. 11.

dla chrześcijanina jest nazwa własna Jezus Chrystus. Bardzo często ten najlepszy egzemplarz danego pojęcia, czyli prototyp, używając określenia stosowanego przez Eleanor Rosch², jest tożsamy z etykietką, jego nazwą, na przykład w przypadku leksemów odnoszących się do nazw uczuć: MIŁOŚĆ i *miłość*, GNIEW i *gniew*, RADOŚĆ i *radość*, zwykle jednak rdzeń pojęcia tworzy wiele równoprawnych określeń. Pojęcie RODZICE ma swoje dwie reprezentacje: *matka*, *ojciec*, ISTOTY DUCHOWE są reprezentowane w kulturze judeochrześcijańskiej przez takie wyrazy, jak: Bóg, diabeł, anioł, duchy zmarłych i wiele innych.

Rdzeniem prezentowanego w tym artykule pojęcia jest wyraz indywidualizm, zapożyczony do naszego języka z francuskiego (por. *individualisme*) w XIX wieku, mający w tym języku rodowód łaciński (por. *individuum*)³. Badacze indywidualizmu odnotowują, że wyraz ten powstał w języku francuskim w XIX wieku⁴. W tym czasie zachodziły w społeczeństwie zachodnim gwałtowne procesy industrializacji i urbanizacji, które zmieniły tradycyjne stosunki międzyludzkie, warunki pracy, podejście do religii. Człowiek wyzwolony z tych społeczno-ekonomicznych więzów miał szansę uświadomienia sobie tego, że jest jednostką mającą prawo do samookreślenia się, polegania na sobie, wyjścia poza świat odziedziczonych form społecznych i narzuconych więzi grupowych⁵. Pojęcie to jest obecne nie tylko w świadomości tak zwanych zwykłych użytkowników danego języka, ale funkcjonuje

² Por. E. Rosch, *Cognitive representations of semantic categories*, „Journal of Experimental Psychology: General” 1975 (104). Por. też Hasło „prototyp”, w: I. Szczepankowska, *Semantyka i pragmatyka językowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2011, s. 119-121.

³ Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008, s. 251. Wyraz indywidualizm odnotowuje w 1861 r. *Słownik wileński*, w którym został opatrzony znaczeniem: „systemat pojedynczenia, sposób zapatrywania się na rzeczy pojedynczego człowieka”, red. A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko i inni, Wilno 1861, <<http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>>; por. też *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 2, Warszawa 1902. Ten internacjonalizm w języku polskim ma wiele derywatów mieniących się najróżniejszymi znaczeniami (por. np. indywidualista, indywidualistka, indywidualizacja, indywidualność, indywidualizowanie, deindywidualizacja, indywidualizować, indywidualizować się, zindywidualizować się, indywidualistyczny, indywidualny, indywidualistycznie, indywidualnie).

⁴ Por. *Doktryna Saint-Simona. Wykłady A. Bazarda i B. P. Enfantina*, rok pierwszy 1829, Warszawa 1961, s. 413.

⁵ Por. np. M. Bernasiewicz, hasło „indywidualizm”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Suplement A-Ż*, red. T. Pilch, 2010, s. 203.

także w wielu różnych obszarach myśli społecznej. Jerzy Szacki wymienia 10 różnych płaszczyzn jego występowania (ontologiczną, metodologiczną, aksjologiczną, antropologiczną, ekonomiczną, polityczną, religijną, pedagogiczną, socjologiczną, oceny jednostek), zaznaczając, że nie jest to lista kompletna. Nie można też zapominać o płaszczyźnie psychologicznej funkcjonowania tego pojęcia⁶.

Zasadniczy cel tego tekstu to pokazanie, jak obecnie w języku polskim wyrażane jest pojęcie indywidualizm⁷. Zostaną zaprezentowane wybrane wyrazy, wyrażenia, zwroty, frazy, którymi posługuje się współczesny użytkownik języka w celu jego zwerbalizowania. Materiał do badań został wyekscerpowany z cytowanych w tym artykule opracowań na temat indywidualizmu z zakresu pedagogiki, psychologii, socjologii, ale także z Narodowego Korpusu Języka Polskiego⁸, Internetu, prasy, słowników języka polskiego oraz wypowiedzi ustnych różnych użytkowników języka polskiego. Opis pojęcia indywidualizm poprzez analizę reprezentatywnych wyrazów oraz konstrukcji językowych, które wchodzą w jego obręb, ma prowadzić do wskazania podstawowych kategorii semantycznych⁹ współtworzących współcześnie to pojęcie¹⁰.

Prototypowe znaczenie odnoszące się do pojęcia indywidualizm, obecne w języku osób posługujących się językiem polskim, można ująć w obrębie następujących kategorii semantycznych:

- (1) myślenie, działanie, wolność

⁶ Por. J. Szacki, *Indywidualizm i kolektywizm. Wstępna analiza pojęciowa*, w: *Indywidualizm a kolektywizm*, red. K. Gawlikowski, J. Jedlicki, J. Kochanowicz i in., Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 9-19. Por. także: *Dyskusja*, s. 20-21.

⁷ W artykule dotyczącym pojęcia samotność zostały omówione językoznawcze założenia metodologiczne tego sposobu analizowania pojęć. Por. B. Sieradzka-Baziur, *O strukturze semantycznej języka. Pojęcie samotność*, „Horyzonty Wychowania” 2013/ 23, s. 117-138.

⁸ Por. <www.nkjp.pl>.

⁹ Wyrażenia: kategoria semantyczna, kategoria pojęciowa, kategoria tematyczna są traktowane synonimicznie.

¹⁰ Poza zakresem tych analiz jest terminologiczne użycie tego wyrazu w filozofii, antropologii czy innych dziedzinach nauki.

Wypowiedź podmiotu: [Mam prawo do własnego sposobu myślenia i wynikającego z niego własnego sposobu działania.]¹¹

(2) działanie

Wypowiedź podmiotu: [Korzystam z tego prawa.]

Rdzeń tego pojęcia stanowią wyrazy: indywidualizm, indywidualista, indywidualistka i są to leksemy, które reprezentują je w sposób prototypowy. Synonimiczne określenia odnoszące się do tego pojęcia i będące w jego centrum to: ujednostkowanie, swój własny, oryginalny sposób istnienia. Inne wyrazy i konstrukcje językowe, które mieszczą w sobie mniej lub bardziej te same sensy znaczeniowe i współtworzą centrum tego pojęcia, to na przykład: ja, moje ja, ego, moje ego, jednostka sama w sobie. Odnoszą się one do podmiotu, który odczuwa i werbalizuje swoją jednostkowość, pojedynczość, odrębność. Rzadziej używane określenia pełniące taką funkcję, sytuujące się na peryferiach pojęcia indywidualizm, to: pan własnych działań; bogata wewnętrznie i wyróżniająca się na zewnątrz indywidualność¹². Frazy będące wyrazem tego, iż jednostka odczuwa swoją odrębność, to na przykład:

To jestem ja!

Jestem panem swojego losu!

To jest moje życie, mogę je kształtować po swojemu!

Znaki językowe odnoszące się do pojęcia indywidualizm to również wyrażenia, zwroty i frazy nazywające działania podmiotu: myśleć, działać „po swojemu”, szukać swojej własnej drogi, iść pod prąd, bycie sobą, bycie autentycznym.

Do tej kategorii pojęciowej należą również zdania wykrzyknikowe: „Nie bądź jak każdy! Idź swoją drogą! Rób swoje!”, w których zawarty jest przekaz: „Bądź indywidualistą, myśl i działaj po swojemu”.

¹¹ „«Prawo do tożsamości», do samorealizacji, do «bycia sobą» i «stwarzania siebie» zarówno przez eksperymentowanie i wypróbowywanie różnych tożsamości i egzotycznych kultur, jak przez zachowanie czy powrót do tradycji, a dokładniej rzecz ujmując, przez wybieranie tradycji w świecie «pogoni za tym, co nowe» – to roszczenia, z których można wnioskować o nowym sposobie «doświadczania siebie» przez jednostki” – pisze M. Jacyno w pracy: *Kultura indywidualizmu*, Warszawa 2007, s. 20-21.

¹² Por. H. Świda-Ziemba, *Indywidualizm młodych a więź społeczna*, „Societas/ Communitas” 2006, 1(1), s. 131. Por. też: M. Urban, *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-politologiczne*, Warszawa 2008.

W języku polskim jest też sporo określeń wyrażających przekonanie mówiących odnoszące się do tego, że jednostka może kształtować swój los według własnych pragnień i wyobrażeń. Są to takie konstrukcje wyrazowe jak: prawo do tożsamości, prawo do samorealizacji, prawo do bycia sobą, prawo do stwarzania siebie. Inne znaki językowe mieszczące się w obrębie tego pojęcia są wyrażeniami odnoszącymi się do możliwości podejmowania decyzji zgodnie z własną wolą, należą do nich: wolność, wolność osobista, odrębność osobista, wolność samostanowienia, niezależność, niezależność osobista, swoboda.

Zanim przejdziemy do kolejnych kategorii tematycznych współtworzących pojęcie indywidualizm, zatrzymajmy się przez chwilę nad wypowiedzią podmiotu (2):

(2) [Korzystam z tego prawa.]

Zasadnicze zagadnienie wiążące się z tym tematem dotyczy tego, w jakim stopniu na przestrzeni dziejów istota ludzka mogła z tego prawa korzystać. Badacze zajmujący się tą problematyką zwracają uwagę na wczesne „manifestacje indywidualizmu” w myśli starożytnej i chrześcijańskiej oraz w cywilizacjach innych niż zachodnia i piszą o „egzystencji preindywidualnej”, hołdując przekonaniu, że pojedynczy człowiek, który niewiele znaczył w społeczeństwie, nie był w pełnym tego słowa znaczenia indywidualistą¹³. Zagadnienie wczesnych „manifestacji indywidualizmu” wymaga z pewnością obszernych, osobnych studiów¹⁴. Indywidualizm ściśle wiąże się z wolnością, jednak w różnych epokach miała ona różne konotacje uwarunkowane sytuacją społeczną, ekonomiczną. Jerzy Strzelczyk zauważa:

Wolność nie zawsze była przywilejem, jakże często bywała natomiast nieznośnym ciężarem, wiążącym się z zagrożeniem dla jednostki. Lepiej było być „bezpiecznym poddanym” niż wystawionym na rozmaite zagrożenia „wolnym”¹⁵.

¹³ Por. J. Szacki, hasło „indywidualizm” i „kolektywizm”, w: *Encyklopedia socjologii. Suplement*, red. W. Kwaśniewicz, Warszawa 2005, s. 84-92.

¹⁴ Niewątpliwie indywidualistą był Sokrates, który skorzystał z prawa do własnego sposobu myślenia i działał zgodnie z własnymi przekonaniem.

¹⁵ J. Strzelczyk, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Poznań 2008, s. 188.

Bycie we wspólnocie daje szansę na przetrwanie w społeczeństwach biednych, na przykład afrykańskich, o czym pisze między innymi Ryszard Kapuściński:

Ważne jest, by mieszkać razem albo blisko siebie: jest dużo prac, które można wykonać tylko zbiorowo – inaczej nie ma szansy na przeżycie.

A w innym miejscu o postawach indywidualistycznych i kolektywistycznych w Afryce mówi wprost:

Ale to jest Afryka i szczęśliwy nuworysz nie może zapomnieć o starej tradycji klanowej, a jeden z jej naczelnych kanonów brzmi: dziel się wszystkim, co masz, ze swoimi pobratymcami, z innym członkiem klanu (...). Kto łamie tę zasadę, skazuje się na ostracyzm, na wygnanie z klanu, na budzący grozę status jednostki odosobnionej. To w Europie indywidualizm jest wartością cenioną, w Ameryce nawet najbardziej cenioną; w Afryce – indywidualizm jest symbolem nieszczęścia, przekleństwa. Tradycja afrykańska jest kolektywistyczna, bo tylko w zgodnej gromadzie można było stawić czoła piętrzącym się tu nieustannie przeciwnościom natury. A jednym z warunków przetrwania gromady jest właśnie dzielenie się najmniejszą drobiną tego, co posiadam¹⁶.

Cesarz reportażu, znawca kultur, pisze:

Obracamy się tu wśród ludzi, którzy nie myślą o transcendencji i istocie duszy, o sensie życia i naturze bytu. Jesteśmy w świecie, w którym człowiek, czolgając się, próbuje wygrzebać z błota kilka ziaren zboża, żeby przeżyć do następnego dnia¹⁷.

Mówiąc o współczesnym indywidualizmie, należy więc uważnie prześledzić to, w jakim stopniu uwarunkowania biologiczne i społeczne wpływają na możliwości do wolnego wyboru sposobu życia. Indywidualizm rozumiany jako możliwość podejmowania swobodnych decyzji odnoszących się do kształtu własnego życia nawet w społeczeństwach zamożnych ma wciąż charakter elitarny, wbrew temu, co się prototypowo na ten temat sądzi,

¹⁶ R. Kapuściński, *Heban*, Warszawa 2008, s. 32, 37.

¹⁷ Tamże, s. 160. Społeczne uwarunkowania, środowisko w dużym stopniu wpływają na życie człowieka, zmuszając go niekiedy do radykalnych postaw. Przedstawiciele *homo sapiens* wyruszyli – zgodnie w prawem do własnego sposobu myślenia i działania – na podbój świata właśnie z Afryki, zapoczątkowując odwieczne wędrówki ludów w poszukiwaniu lepszego losu.

mówiąc o wyznacznikach nowoczesności i ponowoczesności krajów Zachodu. Prawdą jest, że na przestrzeni dziejów ludzie, wraz z rozwojem społeczeństwa, uniezależniają się od wspólnot, które określały ich miejsce w społeczeństwie¹⁸. Wciąż jednak, tak jak przed wiekami, wpływ na to, w jakim stopniu kierujemy naszym życiem, wywierają i będą wywierać zarówno geny, jak i środowisko, w którym żyjemy. Człowiek nie wybiera miejsca, w którym przychodzi na świat, sposobu wychowania, któremu będzie poddawany, nie ma wpływu na to, że na świecie jest więcej kobiet niż mężczyzn. W naszym ciele zakodowane są zdolności i skłonności, które dziedziczymy po przodkach, powtarzamy sposoby zachowań naszych rodziców, dziadków, pradiadków, przejmujemy kulturowe skrypty¹⁹. Wszystko to, i tysiące innych uwarunkowań wiążących się na przykład z tak zwanym nowym feudalizmem, korporacyjnością, brakiem miejsc pracy, wpływa na kształt osobistego losu pojedynczego człowieka. Utopią jest więc stwierdzenie powielane w wielu pracach dotyczących indywidualizmu, że istota ludzka może dowolnie dysponować swoim losem, choć niewątpliwie w czasach nowoczesnych i ponowoczesnych człowiek zyskał wielkie przestrzenie osobistej wolności. Przed podjęciem całościowych badań dotyczących indywidualizmu jako zjawiska, będącego jedną z cech przede wszystkim nowoczesności i ponowoczesności, należy zdefiniować, na co ma wpływ jednostka ludzka, a co pozostaje i zawsze będzie pozostawać poza zasięgiem możliwości konkretnego człowieka. *Homo sapiens* ma zatem prawo do własnego sposobu myślenia i działania, ale nie zawsze w pełni może z tego prawa zrobić użytek.

¹⁸ Z pewnością ma rację N. Elias, który pisze: „W najprostszych społecznościach często otwiera się przed ludźmi – od dzieciństwa do śmierci – tylko pojedyncza, prosta droga: jedna dla kobiet, druga dla mężczyzn. Rozstaje się rzadkie i rzadko człowiek staje samotnie przed decyzją”, N. Elias, *Społeczeństwo jednostek*, Warszawa 2008, s. 156.

¹⁹ P. Sikora stwierdza: „Indywidualizm nasz i samodzielność to w dużej mierze iluzja. Choćby ciało: nosimy w nim spadek po przodkach, DNA przenoszące zdolności, skłonności, choroby. Psychika, charakter, osobowość? Powtarzamy zachowania, sposoby reakcji, wrażliwość lub niewrażliwość rodziców i dziadków. Nawet na poziomie świadomości wcale nie tacy oddzielni. Owszem, patrzymy na świat z niepowtarzalnego, osobistego punktu widzenia. Patrzymy jednak przez okulary kultury, w którą zostaliśmy wprowadzeni – poprzez język, pojęcia, symbole, kryteria poprawności sądów: «to śnieg», «kocham cię», «tak się nie robi», «jaki piękny krajobraz», «co za okropny człowiek»...”, P. Sikora, *Nie zatrzymuj niczego*, „Tygodnik Powszechny” nr 44, 3 listopada 2013, s. 3.

Kolejna kwestia wiąże się z faktem, że jednostka ludzka, żyjąc zgodnie z tym, co jest zapisane w formułach:

(1) [Mam prawo do własnego sposobu myślenia i wynikającego z niego własnego sposobu działania.]

(2) [Korzystam z tego prawa.], funkcjonuje w społeczeństwie, dla którego prywatne wybory jego członków składające się na sumę działań wszystkich obywateli mają znaczenie zasadnicze. To, jaki użytek zrobi konkretny człowiek ze swojego prawa do własnego sposobu myślenia i działania, wynika z tego, jak pojmuje on sens swojego życia, jakie wyznaje wartości, co jest dla niego ważne. Zauważamy tu dwie diametralnie różne postawy. Niektórzy indywidualiści, dodajmy od razu – prawdziwi indywidualiści – korzystający z prawa do własnego poczucia myślenia i działania mają wewnętrzne przekonanie, że istnieje coś wielkiego i szlachetnego, co ma znaczenie dla ich życia²⁰. Erich Fromm pisze:

Choć mamy bezpieczeństwo zapewniane przez posiadanie, jednak ludzie podziwiają tych, którzy mają wizję nowego, przecierają nowe szlaki, mają odwagę pójścia naprzód. W mitologii ten *modus* egzystencji symbolicznie reprezentuje bohater. Potrafi on zdobyć się na odwagę porzucenia tego, co posiada – ziemi, rodziny, własności – i odchodzi, nie bez strachu, jednakże nie pozwalając mu sobą powodować. W tradycji buddyjskiej właśnie takim bohaterem jest Budda, który porzuca wszelką własność, całą pewność zawartą w hinduistycznej teologii – status społeczny, rodzinę – i zmierza ku życiu opartemu na nieprzywiązaniu. Z kolei Abraham i Mojżesz są bohaterami tradycji żydowskiej. Dla chrześcijan będzie to Jezus, który nie posiadał niczego i – w oczach świata – był nikim, a jednak żył pełnią swej miłości do wszystkich istot ludzkich. Grecy mieli świeckich bohaterów zapatrzonych w zwycięstwo, zaspokojenie swej dumy, podbój. Niemniej, podobnie jak u bohaterów ducha, Herkules i Odyseusz wytrwale dążą naprzód, niezachwianie stawiając czoła oczekującym ich niebezpieczeństwom i ryzyku. Bohaterowie bajek

²⁰ M. Kielar-Turska pisze, że w okresie dojrzewania człowiek stawia sobie pytania dotyczące własnej tożsamości, próbując dociec tego, jaki jest „sam w sobie”. Jeśli kryzys tożsamości został przez niego w tym okresie rozwiązany właściwie, człowiek ma mocne poczucie własnego Ja, zdolność do głębokiego zaangażowania się w wartości i ideały oraz podejmowania odpowiedzialnych zadań i darzenia miłością. Por. M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, *Podstawy psychologii*, red. J. Strelau, Gdańsk, s. 314-315.

spełniają identyczne kryteria – opuszczenie, dążenie naprzód, zdolność trwania w niepewności²¹.

O takim typie indywidualizmu pisze Charles Taylor, określając go mianem „indywidualizmu samorealizacji”. Samorealizacja jest konceptualizowana jako wynik moralnego ideału wierności samemu sobie²². Carl R. Rogers nazywa to zjawisko tendencją do samourzeczywistniania (*actualizing tendency*)²³. Ten aspekt znaczeniowy można ująć w obrębie trzeciej kategorii semantycznej współtworzącej pojęcie indywidualizm:

(3) samorealizacja

Wypowiedź podmiotu: [Jestem wierny samemu sobie.]

Tak pojęty indywidualizm jest konceptualizowany za pomocą takich określeń wartościujących, jak: prawdziwy człowiek, wybitna jednostka, bohater, a także indywidualność czy wybitna indywidualność. Zgodnie z takim pojmowaniem tego pojęcia, istnieje bardzo niewielu prawdziwych indywidualistów, czyli ludzi, którzy są wierni samym sobie, a swoje życie poświęcają czemuś wielkiemu i szlachetnemu.

Ch. Taylor słusznie zauważa, że ideał wierności samemu sobie nie jest niczym nowym, gdyż ludzie zawsze pragnęli lepszego, wyższego rodzaju życia, natomiast swoiste dla współczesności jest nowe, raczej nieznanie wcześniej zjawisko. Otóż:

Nie chodzi więc po prostu o to, że ludzie rezygnują z trwałych związków i przestają się zajmować swoimi dziećmi, aby poświęcić się karierze zawodowej. Takie zjawisko istniało zapewne

²¹ E. Fromm, *Mieć czy być?*, Poznań 1995, s. 175.

²² Por. Ch. Taylor, *Etyka autentyczności*, Kraków 2002, s. 22. A.H. Domański, pisząc o indywidualizmie klas średnich, podaje charakterystykę jednostki, która zmierza do realizacji swoich celów: „Indywidualistą jest ten, kto w swych przedsięwzięciach, dotyczących kariery zawodowej i spraw materialnych zajmuje się samym sobą, działając w przekonaniu, że własny wysiłek, zdolności i wytrwałość w dążeniu do celu stanowią najlepszą gwarancję osiągnięć. Jest to cecha charakteru. Jej podstawą jest poczucie panowania nad własnym losem. Indywidualiści wytyczają sobie długofalowe cele życiowe, oddzielając je od losów rodziny, grupy zawodowej, narodu czy najogólniej – kolektywu; jeśli zaś biorą pod uwagę interesy zbiorowości, w których przyszło im żyć, to sytuują je na drugim planie”. H. Domański, *Negatywne aspekty indywidualizmu*, w: *Konflikty społeczne w Polsce w okresie zmian systemowych. Studia, komunikaty, eseje*, t. 1, red. M. Malikowski, Z. Seręga, Rzeszów 2000, s. 93.

²³ Por. C.R. Rogers, *Sposób bycia*, Poznań 2002, s. 132.

zawsze. Rzecz w tym, że dzisiaj wielu odczuwa takie powołanie: czują, że powinni tak uczynić, że ich życie byłoby w jakimś sensie stracone czy niespełnione, gdyby postąpili inaczej²⁴.

Krytycy takich błędnych postaw, wśród nich Allan Bloom, zauważają między innymi zanik uczuć obywatelskich u współczesnych indywidualistów:

Obecne pokolenie studentów w swym braku obłudy posuwa się do tego, że gdy zachęcać ich do odegrania istotnej roli w historii świata, wybuchają śmiechem²⁵.

Ch. Taylor tego typu postawy nazywa „strywializowanymi odmianami kultury autentyczności” (s. 45), są to według niego formy „narcystyczne”, „płytkie” i „trywialne” (s. 44), będące wynikiem „ideologii egocentrycznego spełnienia” (s. 88); żywi natomiast przekonanie, któremu – biorąc pod uwagę takie zjawiska typowe dla współczesnych rozwiniętych społeczeństw, jak rozluźnienie lub zanik więzi społecznych, wyalienowanie, wyobcowanie itp. – nie można odmówić słuszności, że: „samobójcze są te odmiany współczesnej kultury, które głoszą samorealizację wbrew wymogom społeczeństwa czy natury, które biorą w nawias historię i więzy solidarności”²⁶.

Tak pojmowany ideał samorealizacji jest więc wyrazem egocentryzmu i prowadzi do alienacji jednostki, mając negatywne

²⁴ Ch. Taylor, *Etyka autentyczności*, dz. cyt., s. 21-23.

²⁵ A. Bloom, *Umysł zamknięty. O tym jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, Poznań 1978, s. 99; por. tegoż: „(...) praca zawodowa nie służy celom rodziny, lecz samorealizacji”, s. 150. W rozmowie, którą przeprowadził K. Modzelewski z dziennikarzem „Gazety Wyborczej”, G. Sroczyńskim, pojawia się wątek zabrania warszawskiej szkole boiska przez dewelopera. Dziennikarz pyta, co powiedziałby gimnazjalistce, która nie godzi się na to. K. Modzelewski odpowiada, że „nie wolno myśleć wyłącznie o świętym prawie własności, że trzeba pamiętać o braterstwie. I że teraz twoja kolej na poprawianie świata”. Dziennikarz odpowiada: „Braterstwo. Śmiesznie to brzmi”. K. Modzelewski mówi: „Śmiesznie”. „Gazeta Wyborcza”, Magazyn Świąteczny, 14-15 września 2013, s. 17; por. też: „W pogoni za karierą i dobrobytem liczy się dziś głównie jednostka i jej egocentryczne potrzeby. Inni ludzie to przeważnie potencjalni konkurenci lub osoby traktowane wyłącznie z instrumentalnego punktu widzenia, tzn. – czy i w jakim stopniu pomagają w robieniu kariery oraz w zaspokajaniu indywidualnych potrzeb”. J. Aleksandrowicz, za: K. Roźnowska, *Uleczyć świat. O Julianie Aleksandrowiczu*, Kraków 2012, s. 321.

²⁶ Ch. Taylor, *Etyka autentyczności*, dz. cyt., s. 44.

konsekwencje dla pojedynczego człowieka²⁷ i dla społeczeństwa. Obserwujemy przemianę asertywności w egocentryzm, a charakterystyczny, zewnętrzny wymiar tego sposobu myślenia i działania to powtarzane stale zdanie: „Nie mam czasu”, które naprawdę oznacza „Nie mam czasu dla ciebie, jesteś mi niepotrzebny; to, czym chcę się zająć, jest ważniejsze niż ty”. Jacques Attali, jak i wielu innych współczesnych humanistów i myślicieli, wieszczy koniec tej epoki, będącej „dyktaturą zachcianek”, „demokracją nieodpowiedzialności”, i przewiduje, że po okresie przesytu pojawi się nowa idea braterstwa²⁸.

Ideał wierności samemu sobie przyjmuje zatem dwie realizacje:

(3a) kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [To jest dobre dla społeczeństwa.]

(3b) kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [To jest złe dla społeczeństwa.]

Należy w tym miejscu jeszcze raz podkreślić, że w drugim przypadku (3b) mamy do czynienia z błędnie pojmowanym ideałem wierności samemu sobie, gdyż mianem ideału nie można określić egoistycznych, narcystycznych postaw – i wbrew temu, co zwykli sądzić ci, którzy odrzucają obowiązki związane z przynależnością do rodziny, bliskich, ludzie „wyzwoleni z tych więzów”

²⁷ „Jeśli jestem tym, co posiadam i to stracę, czym wówczas będę? Niczym więcej niż pokonanym, ogołoconym, patetycznym świadectwem niewłaściwej drogi życia”, E. Fromm, *Mieć czy być*, dz. cyt., s. 176. Człowiekowi przypada w udziale tylko jeden los i według ludzi pragnących zrealizować ideał wierności samemu sobie należy poświęcić go czemuś, co ma istotne znaczenie: „Żyjemy krótko, jesteśmy ogniwami łączącymi to, co już było, z tym, co będzie. Naszym głównym zadaniem jest działać, żeby było jak najlepiej”. A. Ciechanover, „Gazeta Wyborcza”, 4 sierpnia 2012.

²⁸ Por. J. Attali, *Słownik XXI wieku*, Wrocław 2002, s. 89. Pojawia się sporo prac analizujących nowe zjawisko społeczne, opozycyjne bądź komplementarne względem indywidualizmu. Są to najróżniejsze nowe formy stowarzyszania się opisane w książce M. Maffesoliego, *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa 2008 i nazwane przez niego trybalizmem. M. Olcoń-Kubicka prezentuje macierzyńskie społeczności internetowe, tworzone w celu zaspokojenia potrzeby społecznej akceptacji, por. M. Olcoń-Kubicka, *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Warszawa 2009. Badając współczesny indywidualizm i kolektywizm, należy przeanalizować takie zjawiska i pojęcia, jak globalna wioska, zjednoczona Europa, grupizm, stadność, konieczny jest także opis fenomenu popularności takich wspólnot religijnych, jak Taizé, Odnowa w Duchu Świętym i innych.

nie wnoszą do swojego życia żadnej pozytywnej wartości²⁹. Pi-
sze o tym między innymi Włodzimierz Bernacki, stwierdzając,
że Europejczycy traktowali dzieje najnowsze (historię nowożyt-
ną) jako nieustanny proces wyzwalań się człowieka z okowów
narzuconych mu przez tradycyjny ustrój gospodarczy i politycz-
ny. Na sztandarach postępowców znalazło się hasło wolności.
Jednakże zaniedbano kwestię podstawową – jaki miał być cel
owej wolności. I dodaje, że stała się ona wolnością formalną,
niewypełnioną jakąkolwiek treścią. Znamienne jest to, że wieki
XIX i XX, będące czasem realnego funkcjonowania systemów
liberalnych, nie przyniosły jednostek wybitnych na miarę wieków
wcześniejszych³⁰.

Z powyższych analiz wynika więc, że poprzednie wypowiedzi
podmiotu (3a) i (3b) należy rozbudować o wyrażenie „dla mnie”.

(3a) [To jest dobre dla mnie i dla społeczeństwa.]

(3b) [To jest złe dla mnie i dla społeczeństwa.]

Z analiz wynika, że mamy do czynienia z dwoma różnymi ro-
dzajami indywidualizmu: prawdziwym i fałszywym. Warto w tym
miejscu odnotować, że zgodnie z potocznym odczuwaniem, wy-
raz indywidualista jest ambiwalentny semantycznie. Leksem in-
dywidualista użyty w zdaniu wykrzyknikowym: „To indywidua-
lista!” w zależności od kontekstu będzie mieć pozytywne bądź
negatywne konotacje, co uwidoczni się w sposobie artykułowa-
nia tej wypowiedzi i wyrażać będzie zachwyt, podziw bądź kry-
tykę, lekceważenie. Znaki językowe opisane poprzez formuły

²⁹ A. de Tocqueville stwierdza: „indywidualizm to uczucie spokojne i umiarko-
wane, które sprawia, że każdy obywatel izoluje się od zbiorowości i trzyma się
na uboczu wraz ze swą rodziną i przyjaciółmi. Stwarzając sobie w ten sposób
na własny użytek swoje małe społeczeństwo, pozostawia wielkie społeczeństwo
jego własnym losom. (...) indywidualizm powstaje raczej z niewłaściwego
sposobu myślenia (podkreślenie B.S.B.) niż z deprawacji uczuć. Indywi-
dualizm bierze początek zarówno w ułomności, jak i w błędach umysłu”, A. Toc-
queville, *O demokracji w Ameryce*, Kraków – Warszawa 1996, t. II, s. 105, cyt.
za: W. Bernacki, *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeństwa
modernistycznego w literaturze krytycznej*, Kraków 2000, s. 88. Ten sposób
myślenia po roku 1989 stał się modny również w Polsce, co pokazują badania
H. Świdy-Ziemby. Indywidualizm dla współczesnej młodzieży to „poczucie od-
rębności wobec «społeczności», myślenie w kategoriach «ja», a nie «my», nie-
chęć do zlewania się z masą, skupienie uwagi na swoim «ego» – jako na obiek-
cie szczególnie wyeksponowanym”. H. Świda-Ziemba, *Indywidualizm młodych
a więź społeczna*, art. cyt., s. 129.

³⁰ Por. W. Bernacki, *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeń-
stwa modernistycznego w literaturze krytycznej*, dz. cyt., s. 88-89.

(3a) (3b) odnoszą się więc do wartościowania indywidualizmu i indywidualistów. Są wśród nich wyrazy nacechowane pozytywnie (idealizm, idealista, altruista, bohater) i negatywnie (egoizm, egoista, egotyzm, egocentryzm, egocentryk). I, co znaczące, indywidualizm jest „stopniowalny”, co wyrażają przydawki: s k r a j - n y indywidualista, w y b u j a ł y indywidualizm.

Kolejna kategoria współtworząca profil semantyczny pojęcia indywidualizm to:

(4) odróżnianie się od innych

Wypowiedź podmiotu: [Różnię się od innych.]

Istota ludzka, jak to już wcześniej zostało powiedziane, ma poczucie własnej odrębności, unikatowości, doświadcza „dziwności istnienia”, pojedynczości. Na indywidualne cechy osobowości człowieka zwraca uwagę Zenomena Płużek:

Część naszych cech osobowości jest wspólna z niektórymi ludźmi, ale najciekawsze i najtrudniej odkrywane cechy to te, których poza nami nie posiada nikt. I te cechy stanowią trzon naszej indywidualności³¹.

Indywidualizmem jest pielęgnowanie w sobie przekonania o wyjątkowości własnego sposobu myślenia i wynikającego z niego działania bez odbierania znaczenia myśleniu i działaniom innych osób. W takim sposobie myślenia jest coś ocalającego, źródło mocy, przy czym, jak wiemy, jest on słabo zakorzeniony w naszej polskiej mentalności pełnej kompleksów i zahamowań. Ten aspekt znaczeniowy można ująć w obrębie formuły:

(4a) [To, że się różnię od innych, jest dobre, bo to, co robię, jest moje własne, nie ma znaczenia to, że inni robią to być może lepiej, gdyż moim celem jest mój rozwój.]

Ów sposób myślenia wynika w dużym stopniu niewątpliwie z tego, jakie postawy przyjęli wobec dziecka jego rodzice i nauczyciele. Mowa tu o niedocenianej w naszym systemie wychowawczym roli pozytywnego wzmocnienia³².

³¹ Z. Płużek, *Refleksje nad kryzysami własnej tożsamości*, „Horyzonty Wychowania” 2003/2 (4), s. 145.

³² W kulturze amerykańskiej tego typu postawy cieszą się wielką popularnością i są szeroko promowane. Ten sposób traktowania ucznia w szkole i dziecka w rodzinie uwidacznia najlepiej wypowiedź nauczycielki skierowana do ucznia, który miał niepowodzenia w szkole: „Josiah, jesteś ważny i jesteś wyjątkowy. Teraz pewnie nie zdajesz sobie z tego sprawy, ale masz wyjątkowy dar, który możesz ofiarować światu. Nie obchodzi mnie, co mówią inni. Wiem, że potrafisz

Formuła (4a) odnosi się także do procesu twórczego artysty, który w swoim myśleniu i ocenianiu siebie musi być niezależny, aby stworzyć coś niepowtarzalnego, coś, czego przed nim nie było, przy czym twórcą może być każdy człowiek. E. Fromm pisze:

Twórczość jest orientacją charakterologiczną, do której zdolne są wszystkie istoty ludzkie, przynajmniej w takim stopniu, w jakim nie są emocjonalnie kalekie. Osoby twórcze ożywają niejako wszystko czego dotkną – i inne osoby, i rzeczy, i duchowość własną³³.

Doskonałym wyrazem indywidualizmu człowieka są dzieła literackie, muzyczne, malarskie; użytkownicy języka określają wielkiego artystę mianem indywidualności twórczej. Cechą indywidualizmu jest też odróżnianie się od innych w sposób, który budzi dezaprobatę. A. Bloom stwierdza:

Gdy upada świadomość, którą zawdzięczaliśmy prawie wyłącznie literackim geniuszom, ludzie coraz bardziej się do siebie upodabiają, gdyż nie zdają sobie sprawy, że mogliby być inni. Jakimiż nędznymi namiastkami prawdziwej różnorodności są pstrokacizny farbowanych włosów i inne powierzchowne różnice, które nic nie mówią o wnętrzu³⁴.

Ten aspekt znaczeniowy pojęcia indywidualizm zawiera się w formule:

(4b) [Wiem, że to, co robię, wzbudza negatywne uczucia u innych, i wywoływanie tych uczuć jest moim celem.]

Znaki językowe wyrażające aspekt znaczeniowy pojęcia indywidualizm odnoszący się do kategorii semantycznej:

(4) odróżnianie się od innych

tworzą dwie odrębne grupy, jak to wynika z formuł (4a) i (4b).

Pierwsza z nich zawiera określenia, które oscylują wokół zwrotu: różnić się pięknie, a należą do nich: wyjątkowość, oryginalność, bycie niepowtarzalnym, niezwykłym. W drugiej są

zrobić wszystko, czego tylko zapragniesz, i być tym, kim chcesz być, jeśli tylko podejmiesz taką decyzję. Nie pozwól, aby ktokolwiek wmawiał ci, że jest inaczej". M.V. Hansen, *Balsam dla duszy nauczyciela*, Poznań 2003, s. 373.

³³ E. Fromm, *Mieć czy być*, dz. cyt., s. 152.

³⁴ A. Bloom, *Umysł zamknięty*, dz. cyt., s. 72.

leksemy wyrażające dezaprobatę dla postaw indywidualistycznych: ekscentryk, outsider, stać obok, stać z boku, wyobcowanie.

Podsumowanie

Pojęcie indywidualizm odnosi się do podmiotowości funkcjonowania człowieka, zagadnień związanych z jego tożsamością i oznacza sposób myślenia oraz postępowania charakteryzujący się odmiennością i dystansem wobec poczynań ogółu. Jest ono polisemantyczną strukturą, która była rozpatrywana w tym artykule na tle współczesnych kontekstów pedagogicznych, psychologicznych, społecznych i kulturowych. Elementami tej struktury są podane poniżej cztery zasadnicze kategorie semantyczne (1-4) oraz cztery uzupełniające (3a, 3b; 4a, 4b), które odnoszą się do dwóch typów indywidualizmu: prawdziwego (3a, 4a) i fałszywego (3b, 4b).

Pojęcie indywidualizm – kategorie semantyczne

(1) myślenie, działanie, wolność

Wypowiedź podmiotu: [Mam prawo do własnego sposobu myślenia i wynikającego z niego własnego sposobu działania.]

(2) działanie

Wypowiedź podmiotu: [Korzystam z tego prawa.]

(3) samorealizacja

Wypowiedź podmiotu: [Jestem wierny samemu sobie.]

(3a) samorealizacja, kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [To jest dobre dla mnie i dla społeczeństwa.]

(3b) samorealizacja, kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [To jest złe dla mnie i dla społeczeństwa.]

(4) odróżnianie się od innych, kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [Różnię się od innych.]

(4a) odróżnianie się od innych, kontakty społeczne

Wypowiedź podmiotu: [To, że się różnię od innych, jest dobre, bo to, co robię, jest moje własne, nie ma znaczenia to, że inni robią to być może lepiej, gdyż moim celem jest mój rozwój.]

(4b) odróżnianie się od innych, kontakty społeczne

[Wiem, że to, co robię, wzbudza negatywne uczucia u innych, i wywoływanie tych uczuć jest moim celem.]

BIBLIOGRAFIA:

- Attali J., *Słownik XXI wieku*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2002.
- Bernacki W., *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeństwa modernistycznego w literaturze krytycznej*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2000.
- Bernasiewicz M., hasło „indywidualizm”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Suplement A-Ż*, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2010.
- Bloom A., *Umysł zamknięty. O tym jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1978.
- Długosz-Kurczabowa K., *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Doktryna Saint-Simona. Wykłady A. Bazarda i B. P. Enfantina*, rok pierwszy 1829, Książka i Wiedza, Warszawa 1961.
- Domański H., *Negatywne aspekty indywidualizmu*, w: *Konflikty społeczne w Polsce w okresie zmian systemowych. Studia, komunikaty, eseje*, t. 1, red. M. Malikowski, Z. Seręga, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000.
- Elias N., *Społeczeństwo jednostek*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Fromm E., *Mieć czy być*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1995.
- Hansen M.V., *Balsam dla duszy nauczyciela*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2003.
- Jacyno M., *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Kapuściński R., *Heban*, Biblioteka „Gazety Wyborczej”, Warszawa 2008.
- Kielar-Turska M., *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, *Podstawy psychologii*, red. J. Strelau, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Maffesoli M., *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Olcoń-Kubicka M., *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Płużek Z., *Refleksje nad kryzysami własnej tożsamości*, „Horyzonty Wychowania” 2003/2 (4), s. 145-153.
- Rogers C.R., *Sposób bycia*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2002.
- Rosch E., *Cognitive representations of semantic categories*, „Journal of Experimental Psychology: General” 1975 (104).
- Rożnowska K., *Uleczyć świat. O Julianie Aleksandrowiczu*, Kraków 2012.
- Sieradzka-Baziur B., *O strukturze semantycznej języka. Pojęcie samotność*, „Horyzonty Wychowania” 2013/23, s. 117-138.
- Sikora P., *Nie zatrzymuj niczego*, „Tygodnik Powszechny” nr 44, 3 listopada 2013, s. 3.
- Strzelczyk J., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.

- Szacki J., hasło „indywidualizm” i „kolektywizm”, w: *Encyklopedia socjologii. Suplement*, red. W. Kwaśniewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Szacki J., *Indywidualizm i kolektywizm. Wstępna analiza pojęciowa*, w: *Indywidualizm a kolektywizm*, red. K. Gawlikowski, J. Jedlicki, J. Kochanowicz, T. Kowalik, K. Obuchowski, J. Reykowski, J. Szacki, W. Wesołowski, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 9-19. Por. także: *Dyskusja*, s. 20-21.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 2, Warszawa 1902.
- Słownik wileński*, red. A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko i inni, Wilno 1861, <<http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>>.
- Szczepankowska I., *Semantyka i pragmatyka językowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2011.
- Świda-Ziemia H., *Indywidualizm młodych a więź społeczna*, „Societas/Communitas” 2006, 1(1).
- Taylor Ch., *Etyka autentyczności*, przekł. A. Pawelec, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Tocqueville A., *O demokracji w Ameryce*, Kraków – Warszawa 1996.
- Trzebiński J., *Twórczość a struktura pojęć*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Urban M., *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-politologiczne*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2008.
- Zdanowicz A., Bohusz Szyszko M. i inni, *Słownik wileński*, Wilno 1861, <<http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>>.
<www.nkjp.pl>.